

УДК 343.148. 8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.115>

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ
ОСОБОВИМ СКЛАДОМ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Ляшук Р.М.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0003-0137-0989*

Левицький М.О.,

*доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0002-3667-7625*

Вичавка В.І.,

*доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0003-0052-8246*

Салій А.О.,

*начальник відділу прикордонної служби «Мамалига»
31 прикордонного загону імені генерал-хорунжого Олександра Пилькевича
Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0003-1034-2234*

Ляшук Р.М., Левицький М.О., Вичавка В.І., Салій А.О. Правове регулювання застосування заходів примусу особовим складом державної прикордонної служби України під час затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

В умовах повномасштабного вторгнення на територію України військових формувань країни агресора та активного застосування представниками складових сектору безпеки і оборони держави заходів примусу, а саме затримання уповноваженими на це особами.

Нагальна потреба виникла у тлумаченні основних положень статті 208 Кримінального процесуального кодексу України, статті 21 Закону України «Про Державну прикордонну службу України». Варто зазначити, що військовослужбовець або працівник Державної прикордонної служби є уповноваженою особою на здійснення затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину та не всі передбачені у законодавстві форми застосування заходів примусу особовим складом Державної прикордонної служби Украї-

ни розтлумачені правознавцями на цей час. Крім того окремі заходи примусу мають специфіку свого застосування до різних категорій осіб. За таких умов набувають актуальності питання тлумачення та коментування.

В статті подано теоретичний огляд української законодавчої бази та здійснено тлумачення статті 208 Кримінального процесуального кодексу України та статті 21 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» в якій закріплено питання щодо умов та меж використання і застосування заходів примусу особовим складом Державної прикордонної служби України. А також обґрунтування доцільності застосування заходів примусу особовим складом прикордонного відомства в межах чинного законодавства. З'ясовано та описано особливості застосування заходів примусу при виконанні службових обов'язків прикордонниками, при безпосередньому захисті державного кордону, особистої безпеки, безпеки інших осіб та боротьби зі злочинністю.

Обов'язком держави є гарантування безпеки військової служби (створення безпечних умов

військової служби), а також захист юридичних прав у разі загрози порушення та власне їх порушення. Також окреслено і відповідальність особового складу Державної прикордонної служби України за порушення встановлених меж застосування заходів примусу.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України; заходи примусу; юридична відповідальність; коментар; кримінально-процесуальні заходи; запобіжні заходи, особовий склад Державної прикордонної служби України.

Lyashuk R.M., Levitskyi M.O., Vychavka V.I., Saliy A.O. Legal regulation of the use of coercive measures by personnel of the state border service of Ukraine during the detention of persons who have committed a criminal offense.

In the conditions of a full-scale invasion of the territory of Ukraine by military formations of the aggressor country and the active use by representatives of the security and defense sector of the state of coercive measures, namely detention by authorized persons.

There is an urgent need to interpret the main provisions of Article 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, Article 21 of the Law of Ukraine "On the State Border Service of Ukraine". It is worth noting that a military serviceman or an employee of the State Border Service is an authorized person to detain a person suspected of committing a crime, and not all forms of coercive measures by the personnel of the State Border Service of Ukraine provided for in the legislation have been interpreted by legal experts at this time. In addition, individual measures of coercion have the specifics of their application to different categories of persons. Under such conditions, the issues of interpretation and commenting become relevant.

The article provides a theoretical overview of the Ukrainian legislative framework and provides an interpretation of Article 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and Article 21 of the Law of Ukraine "On the State Border Service of Ukraine", which stipulates the conditions and limits of the use and application of coercive measures by the personnel of the State Border Service of Ukraine. As well as justification of the expediency of the use of coercive measures by the personnel of the border agency within the limits of the current legislation. The peculiarities of the application of coercive measures in the performance of official duties by border guards, in the direct protection of the state border, personal safety, safety of other persons and fighting crime are clarified and described.

The duty of the state is to guarantee the safety of military service (creating safe conditions for

military service), as well as to protect legal rights in the event of a threat of violation and their actual violation. The responsibility of personnel of the State Border Service of Ukraine for violation of the established limits of the use of coercive measures is also outlined.

Key words: State Border Service of Ukraine; coercive measures; legal responsibility; comment; criminal procedural measures; preventive measures, personnel of the State Border Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Збройна агресія з російською федерацією 24 лютого 2022 року, постійна загроза кримінальними правопорушеннями, де вирішуються суперечності за допомогою зброї, скоєння терористичних актів та інших насильницьких дій, що спричиняє загибель, каліцтво, ушкодження здоров'я цивільного населення та військовослужбовців, а також постійна загроза незалежності та державному суверенітету, територіальній цілісності, – це сучасні реалії України. У зв'язку із такою ситуацією пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки у Стратегії національної безпеки України названо відстоювання незалежності й державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України, захист прав, свобод і законних інтересів громадян України (ст. 5) [1]. Найважливіша роль у вирішенні завдань оборони та безпеки держави належить військовослужбовцям, які несуть військову службу – державну службу особливого характеру.

Ефективність, якість діяльності військовослужбовців залежать від державних гарантій відповідно до їх соціально-економічного, правового, політичного становища та сучасних реалій.

Особливість проходження військової служби пов'язана з ризиком для життя та здоров'я службовців Держприкордонслужби особливо під час застосування заходів примусу до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, оскільки є багато різних факторів, які можуть призвести до каліцтва, контузій, іншого ушкодження здоров'я, а також смерті. Обов'язком держави є гарантування безпеки військової служби. Специфіка правового регулювання застосування заходів примусу особовим складом державної прикордонної служби України під час затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення передбачає застосування заходу примусу такий захід примусу не повинен перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на Держприкордонслужбу завдань, і має зводитися до мінімізації ризику заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи, яка вчинила правопорушення,

а також життю і здоров'ю інших осіб. Крім того заходи примусу мають певну специфіку щодо порядку їх застосування.

За таких умов набувають актуальності питання застосування заходів примусу до осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, що зумовило вибір теми цього дослідження.

Стан опрацювання цієї проблематики заходів примусу були предметом дослідження у працях О.В. Лавренчук, Ю. Єлаєв, Ю.П. Степанова, В.Ю. Мосузенко, Є.Ф. Бахчеван, О.М. Карпенко, О.В. Тильчик та інших.

Питання затримання підозрюваних вивчали О. Лоскутов, Є.В. Білозьоров, І.М. Єфіменко, М.М. Потоцький, Т. Сервило, Д.В. Лазарева та інші.

Водночас недостатньо дослідженими є питання специфіка застосування заходів примусу службовцями Держприкордонслужби.

Метою статті є розгляд правових підстав застосування заходів примусу особовим складом Державної прикордонної служби України під час затримання осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Військово-службовці та працівники Держприкордонслужби в ході виконання повноважень в процесі здійснення оперативно-службової діяльності, а саме несення служби в прикордонних нарядах безпосередньо на лінії державного кордону України, в пунктах пропуску через державний кордон, при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, керуються законами України, статутами ЗС України та іншими нормативно-правовими актами. З метою затримання осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, посадові особи ДПСУ уповноважені використовувати та застосовувати заходи примусу.

В ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що повноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках:

1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин;

3) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України [2].

Таким чином застосування заходу забезпечення кримінального провадження або тимчасо-

вого запобіжного заходу, як затримання надано уповноваженій службовій особі ДПСУ без ухвали слідчого судді, суду. Така форма затримання відрізняється від адміністративно-правового затримання, яке не має кримінального процесуального характеру.

Оскільки уповноважені службові особи Держприкордонслужби мають бути обізнані із законодавством стосовно підстав та порядку затримання, що має характер кримінального процесуального, їм надано право на затримання без ухвали слідчого судді, суду тільки особи, підозрюваної у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі.

Варто зазначити, що неприпустимо використовувати затримання як засіб примусу підозрюваного, обвинуваченого до визнання ним вини.

Значення виразів: «під час вчинення злочину або замаху на його вчинення» – означає безпосередньо в конкретний час (щойно) здійснене протиправне злочинне діяння. «Безпосередньо після вчинення злочину» – сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події, які вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин, як підстава затримання означає, що:

1. ознак має бути кілька, незалежно від того, де саме - лише на тілі, тільки на одязі, на місці події, на двох чи на усіх цих об'єктах;

2. ці ознаки мають бути явними, тобто видимими, очевидними;

3. вони мають бути в єдності;

4. вони повинні вказувати, тобто бути інформацією (фактичними даними) про вчинення злочину саме цією особою;

5. бути фактичними даними про вчинення нею злочину тільки що (щойно).

Однак слід мати на увазі, що не лише уповноважена службова особа Держприкордонслужби має право на затримання особи, підозрюваної у вчиненні чи замаху на вчинення лише злочину, а «кожен» – на затримання особи під час вчинення або замаху на вчинення будь-якого кримінального правопорушення.

Під очевидцем слід розуміти того, хто спостерігав власне злочинне діяння і безпосередньо вказує на злочинця. Ним не є особа, яка спостерігала дії, що передували події злочину (сварку, підшукування знаряддя злочину тощо) або відбувалися по її завершенні.

У ст. 21 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» визначено, що військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України, які відповідно до їх службових повноважень можуть залучатися до оперативно-службової діяльності, під час виконання завдань з охорони державного кордону та суверенних прав України в її прилеглий зоні виключній (морській) економічній зоні в межах повноважень, визначених цим Законом, закона-

ми України «Про державний кордон України», «Про прилеглу зону України», «Про виключну (морську) економічну зону України», мають право в порядку і випадках, передбачених Законом України «Про Національну поліцію», військовими статутами Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами, застосовувати фізичну силу, використовувати службових собак, а також зберігати, носити спеціальні засоби і зброю, використовувати і застосовувати їх самостійно або у складі підрозділів [3].

Умовами називають необхідні обставини, які роблять можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяють чомусь. Обставини, особливості реальної дійсності, при яких відбувається або здійснюється що-небудь. Правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь.

Законодавець визначив, що спеціальна уповноважена особа, військовослужбовець чи працівник Держприкордонслужби під час здійснення своїх службових обов'язків та затримання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення можуть застосувати наступні заходи примусу: 1) фізичний вплив, 2) спеціальні засоби; 3) вогнепальну зброю, озброєння та бойову техніку; 4) зброю катерів, катерів та суден забезпечення; 5) озброєння повітряних суден.

1) **фізичний вплив**

Під заходами фізичного впливу слід розуміти дії прикордонника, що виявляються у застосуванні мускульної сили та механічного впливу на будь-який орган, частину тіла або весь організм правопорушника без допомоги спеціальних засобів та зброї.

Фізична сила – це не супроводжувані застосуванням спеціальних засобів, зброї, бойової і спеціальної техніки фізичні дії посадових осіб Держприкордонслужби, спрямовані проти людей, тварин, предметів, речовин, механізмів, які полягають у заподіянні болю, шкоди здоров'ю або смерті людям і тваринам, руйнуванні, ушкодженні предметів, речовин, механізмів або тимчасовому їхньому вилученні, в обмеженні тілесної недоторканності людей, тварин, їх дій, пересування або розпорядження цими предметами, речовинами, механізмами [4, с. 138].

Особовий склад Держприкордонслужби може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою, самбо, дзю-до, айкідо, бокс, карате, кікбоксинг та інші види єдиноборств), для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб, припинення злочину або адміністративного правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших заходів не забезпечує виконання повноважень, покладених на нього законом.

2) **спеціальні засоби;**

Спеціальні засоби несмертельної дії (Спецзасоби) – комплекс механічних, хімічних, електричних та світлозвукових пристроїв, що використовуються правоохоронними органами і спецслужбами для психофізичного, травматичного і утримуючого впливу на правопорушника, тимчасового виведення його з ладу. Як правило, спецзасоби використовуються для затримання правопорушників, припинення з їхнього боку активного опору, звільнення заручників, припинення і ліквідації групових хуліганських проявів і масових заворушень [5].

З урахуванням специфіки виконуваних завдань прикордонники можуть екіпіруватися спеціальними засобами:

засобами індивідуального захисту – шоломами, бронежилетами, одягом, виготовленим з кевлару, протиударними та броньованими щитами;

засобами активної оборони – гумовими кийками, наручниками, засобами зв'язування, електрошоковими пристроями, пістолетами (револьверами) під патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії з розрахунку 16 (12) патронів на кожний пістолет (револьвер), упаковками з препаратами сльозоточивої та дратівної дії (газові балончики), газовими пістолетами (револьверами) та патронами до них з розрахунку 8 патронів на кожний пістолет (револьвер);

Особовий склад Держприкордонслужби зобов'язаний знати медичні та технічні обмеження у застосуванні кожного спеціального засобу, користуватися ними на практиці, дотримуватися засобів особистої безпеки під час застосування спеціальних засобів.

3) **вогнепальну зброю, озброєння та бойову техніку;**

Вогнепальна зброя – це предмети та прилади, дія яких полягає в механічному пошкодженні цілі металевим снарядом, який приводиться в рух миттєвим вивільненням хімічної або інших видів енергії заряду (пороху, іншої горючої суміші) і має початкову швидкість польоту більше 100 м/с [6, с. 457]. На озброєнні Держприкордонслужби є така вогнепальна зброя: пістолети, автомати, кулемети, гвинтівки, карабіни та інше.

Зброєю (озброєнням) Державної прикордонної служби України вважається табельна вогнепальна та інша зброя, яка є на озброєнні в Державній прикордонній службі України [7].

Прикордонники, які призначаються на службу з охорони державного кордону, озброюються закріпленою за ними штатною стрілецькою зброєю. В окремих випадках особовий

Порядок озброєння та екіпірування спеціальними засобами кожного виду прикордонного наряду щороку визначається наказом начальника органу охорони державного кордону (загону Морської охорони), а в окремих випадках – рішенням начальника регіонального управління або Голови Державної прикордонної служби України. При цьому враховуються особливості ділянки, яка охороняється, обстановка, доцільність озброєння наряду з урахуванням покладених на нього завдань та забезпечення особистої безпеки. У разі потреби, за рішенням начальників регіональних управлінь, прикордонні наряди можуть бути озброєні кулеметами, гранатометами, ручними гранатами та додатковим запасом боєприпасів [8].

Бойова техніка – це основна частина військової техніки, яка складається із комплектів (зразків) зброї та їх носіїв (літаки, танки, кораблі, артилерійська зброя, боєприпаси, ракетні комплекси тощо), які призначені для безпосереднього враження живої сили, військової техніки та інших об'єктів противника.

Однією із форм оперативно-службової діяльності Держприкордонслужби є бій. Він полягає у погоджених за метою, місцем та часом воєнних діях для знищення (розгрому) противника й виконання інших тактичних завдань у визначеному районі протягом стислого часу [9, с. 37]. Зважаючи на те, що ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення [10], її бойова техніка, в більшій мірі, застосовується як заходи державного примусу. Ураження противника, як основне призначення бойової техніки ДПСУ замінюється припиненням правопорушень.

Однією із складових бойової техніки є бойові машини. Під бойовими машини ДПСУ розумієм – гусеничні (колісні) сухопутні машини з встановленим на них озброєнням, які частково або повністю броньовані, та призначені для припинення правопорушень на державному кордоні України, забезпечення службових дій органів та підрозділів ДПСУ.

4) зброю кораблів, катерів та суден забезпечення;

Зброя кораблів (катерів) – це різні види озброєння і технічних засобів, що забезпечують його застосування, які встановлюються на кораблях (катерах). Сюди відносять артилерійське, бомбометальне, мінно-тральне, торпедне та ракетне озброєння [11],

5) озброєння повітряних суден.

Повітряне судно – літальний апарат для переміщення екіпажу, пасажирів або вантажу повітряним простором [12].

Зброєю (озброєнням) повітряних суден Державної прикордонної служби України вважається зброя, яка є на озброєнні в Державній прикордонній службі України.

Озброєння повітряних суден Держприкордонслужби – це різні види зброї і технічних засобів, що забезпечують її застосування, які встановлюються на літаках і вертольотах та призначені для припинення правопорушень, віднесених до компетенції Держприкордонслужби

Вид заходів примусу та інтенсивність їх застосування визначаються з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила або вчиняє кримінальне правопорушення.

Вид заходів примусу (фізичний вплив, спеціальні засоби, вогнепальну зброю, озброєння та бойову техніку, зброю кораблів, катерів та суден забезпечення, озброєння повітряних суден).

Заходи примусу повинні бути адекватними ступеню суспільної небезпеки дій правопорушників або осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. Застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів і фізичної сили повинно відповідати реальності потенційної загрози, з урахуванням якої прикордонник має право оголосити вогнепальну зброю і привести її у готовність, а також обрати вид силового засобу, час початку та інтенсивність його застосування [13].

Рішення про використання заходів фізичного впливу, їх вид та інтенсивність використання приймається кожним прикордонником самостійно, виходячи з ситуації, що склалася.

Застосування заходів примусу повинно бути зупинено на межі припинення, відвернення злочину, правопорушення, чи затримання правопорушника, злочинця.

Під час затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення обраний захід примусу має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним.

Захід примусу – це комплекс виняткових засобів безпосередньої дії (силової), які застосовуються для припинення правопорушень та спрямовані, як правило, на фізичну сторону об'єкта.

Примусовий захід є законним, якщо він передбачений законом. Застосування інших заходів примусу, не передбачених законом, забороняється.

Перелік силових заходів, які входять до компетенції Державної прикордонної служби України є вичерпний.

Необхідний захід примусу означає, що прикордонник зобов'язаний застосовувати силу так, щоб завдати мінімальної шкоди і звести до мінімуму наслідки її застосування. Службовець Держприкордонслужби також повинен пом'якшити силовий захід, якщо застосуванням заходів більшої сили здійснено вплив, а надалі обме-

житися більш помірними діями. Якщо внаслідок застосування вогнепальної зброї особа отримала поранення, співробітник зобов'язаний надати особі першу медичну допомогу і негайно викликати лікаря.

Захід примусу є пропорційним, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам і свободам людини або інтересам суспільства чи держави, не перевищує блага, для захисту якого він застосований, або створеної загрози заподіяння шкоди.

Захід примусу є ефективним, якщо його застосування забезпечує виконання повноважень військовослужбовця чи працівника Державної прикордонної служби України.

Забороняється активне застосування вогнепальної зброї в місцях, де є ймовірність ушкодження інших осіб, а також у вогнєнебезпечних або вибухонебезпечних місцях, крім випадків необхідності відбиття нападу та/або крайньої необхідності; до вагітних жінок, неповнолітніх, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору патрульному, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або патрульних, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо. У разі застосування вогнепальної зброї прикордонник зобов'язаний будь-якими силами забезпечити безпеку інших осіб і надати невідкладну медичну допомогу потерпілому.

Варто зазначити, що коли з'явилися передумови для застосування сили, до особи, яка підозрюється у вчиненні злочину прикордонник повинен заздалегідь спонукати особу до дотримання правил. У випадку, якщо особа не реагує на заклики, правоохоронець зобов'язаний попередити про наслідки не реагування на його вимоги та про застосування примусових заходів. Згідно з законом співробітник має право застосовувати силові заходи тільки після попередження особи про таку небезпеку. Це правило не застосовується, коли виникає необхідність негайної дії, наприклад, якщо з'являється безпосередня загроза життю прикордонника або іншої особи.

У разі вчинення протиправних діянь при перевищенні повноважень під час використання та застосування заходів примусу військово-службовці та працівники Держприкордонслужби несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність.

Висновок. Для затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, особовий склад Державної прикордонної служби України може застосовувати заходи примусу. Підстави застосування заходів примусу має відповідати спрямовані на забезпечення затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, у випадках, які визначені

в статті 208 КПК. На обрання виду заходів примусу, інтенсивність застосування впливає ситуація затримання особи, характер кримінального правопорушення та інші обставини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
2. Кримінально процесуальний кодекс України від 13.04.2013 р. № 4651-V. Відомості Верховної Ради України. 2013, № 9-12, № 13, ст. 88. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text).
3. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, № 27, ст. 208. URL: [http:// zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15#Text](http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15#Text).
4. Ляшук Р.М. Адміністративно-правове регулювання застосування силових заходів у діяльності Державної прикордонної служби України : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Акад. упр. МВС. Київ, 2010.
5. Вікіпедія, вільна енциклопедія. URL:// [uk.wikipedia.org/wiki/ Спеціальні_засоби_несмертельної_дії](http://uk.wikipedia.org/wiki/Спеціальні_засоби_несмертельної_дії).
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко – Київ : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. URL: [https://leksika.com.ua/11941218/ legal/vognepalna_zbroya](https://leksika.com.ua/11941218/legal/vognepalna_zbroya).
7. Наказ Адміністрації Держприкордонслужби № 200 від 21.10.2003 р, п. 1.3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03#Text>.
8. Наказ Адміністрації Держприкордонслужби № 200 від 21.10.2003 р, п. 2.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03#Text>.
9. Охорона державного кордону прикордонною заставою : навч. посіб. / НАДПСУ. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2005.
10. Про Державну прикордонну службу України : Закон від 3.04.2003 р. № 661-IV // ВВР. – 2003. – № 27. – Ст. 6. URL: [http://zakon.rada.gov.ua/ laws/main/661-15#Text](http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15#Text).
11. Ляшук Р.М. Адміністративно-правове регулювання застосування силових заходів у діяльності Державної прикордонної служби України : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Акад. упр. МВС. Київ, 2010. С. 146–151.

12. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю70. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ: «Укр. енцикл.», 1998. ISBN 966-7492-00-1. URL: https://leksika.com.ua/16780228/legal/povitryane_sudno.
13. Наказ Адміністрації Держприкордонслужби № 200 від 21.10.2003 р, п. 6.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03#Text>.